SYLWESTER GRONDKOWSKI

Sytuacja ekonomiczna gospodarstw domowych w Polsce w latach 1993-1998, w tym związanych z rolnictwem

1. Wprowadzenie

Do podstawowych mierników poziomu życia ludności, zwłaszcza przy określaniu różnic pomiędzy grupami społeczno-ekonomicznymi gospodarstw domowych, należą: przeciętne miesięczne dochody rozporządzalne na jedną osobę w gospodarstwach domowych, przeciętne wydatki na jedną osobę oraz wyposażenie gospodarstw domowych w dobra trwałego użytkowania. Wyniki badań budżetów gospodarstw domowych dostarczają informacji, które umożliwiają rozpatrywanie dochodów, wydatków i wyposażenia tych gospodarstw w różnych aspektach. Celem opracowania jest przedstawienie różnic w poziomie dochodów i wydatków gospodarstw domowych i ich wyposażenia w dobra trwałego użytkowania według podstawowych grup społeczno-ekonomicznych.

Jednostką badaną przez GUS jest gospodarstwo domowe – jednoosobowe lub wieloosobowe. Za jednoosobowe gospodarstwo domowe uważa się osobę utrzymującą się samodzielnie, tzn. nie łączącą swoich dochodów z innymi osobami, bez względu na to, czy mieszka sama, czy z innymi osobami. Przez pojęcie gospodarstwa wieloosobowego rozumie się zespół osób mieszkających razem i wspólnie się utrzymujących. Wielkość gospodarstwa domowego określa się przeciętną liczbą osób[1] wchodzących w jego skład. Od 1993 r. badaniami budżetów gospodarstw domowych są objęte gospodarstwa domowe reprezentu-

[1] Przeciętną liczbę osób oblicza się, dzieląc liczbę osobodni zaliczania w skład gospodarstwa domowego jego członków przez liczbę dni badanego miesiąca. Przez osobodni rozumie się liczbę dni miesiąca, w których poszczególne osoby należały do badanego gospodarstwa domowego.

jące sześć głównych grup społeczno-ekonomicznych ludności kraju, w których wyłącznym lub głównym (przeważającym) źródłem utrzymania jest:

- dochód z pracy najemnej w sektorze publicznym lub prywatnym (gospodarstwa pracowników),
- łączny dochód z pracy najemnej i użytkowanego gospodarstwa rolnego, działki rolnej bądź chowu zwierząt gospodarskich w gospodarstwach nie posiadających użytków rolnych (gospodarstwa pracowników użytkujących gospodarstwo rolne),
- dochód z gospodarstwa rolnego, działki rolnej bądź chowu zwierząt gospodarskich w gospodarstwach nie posiadających użytków rolnych (gospodarstwa rolników),
- praca na własny rachunek poza rolnictwem lub wykonywanie wolnego zawodu (gospodarstwa pracujących na własny rachunek),
- emerytura lub renta (gospodarstwa emerytów i rencistów),
- źródło niezarobkowe inne niż emerytura lub renta, np. zasiłki dla bezrobotnych, zapomogi, alimenty, darowizny, dochody z tytułu własności i wynajmu budynków i budowli nie związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej (gospodarstwa utrzymujące się z niezarobkowych źródeł).

Ze względu na wprowadzone przez GUS w 1993 r. zmiany metodologiczno-organizacyjne w badaniach budżetów gospodarstw domowych dane uzyskane po r. 1992 nie są wprost porównywalne z danymi za lata wcześniejsze. Z kolei w 1998 r. zmodyfikowano algorytm naliczania wyników badań, wprowadzono również zmiany w metodologii mające na celu dostosowanie jej do rekomendacji EUROSTAT-u (Biuro Statystyczne Wspólnot Europejskich). Zmiany te spowodowały, że wyniki za 1998 r. także nie są wprost porównywalne z danymi za lata poprzednie.

2. Pojęcie i funkcje gospodarstwa domowego

Współczesna gospodarka rynkowa składa się z milionów różnych podmiotów, jak gospodarstwa domowe, przedsiębiorstwa produkcyjne i usługowe, instytucje finansowe, administracja państwowa oraz władze lokalne. Wszystkie wymienione podmioty są ze sobą powiązane za pośrednictwem rynku. Owe powiązania uwidoczniają się w przepływach, zarówno rzeczowych jak i finansowych, pomiędzy nimi. Jednocześnie bardzo dużą i wciąż szybko rosnącą rolę we współczesnej gospodarce odgrywają przepływy informacyjne. To właśnie informacja jest obecnie najbardziej poszukiwanym „towarem" na większości rynków. Można stwierdzić, że podmioty gospodarcze występują na różnych szczeblach hierarchii gospodarczej i społecznej, pełnią różne funkcje (produkcyjne, usługowe, regulacyjne, konsumpcyjne i inne), reprezentują różne cele

(np. ogólnospołeczne, indywidualne, grupowe) oraz w swoim postępowaniu kierują się różnymi motywami[2].

Ze względu na cel tego opracowania najbardziej interesującym podmiotem ekonomicznym jest gospodarstwo domowe. Nie istnieje niestety jedyna lub najbardziej trafna jego definicja. Przykładowo M. Nasiłowski definiuje gospodarstwo domowe jako dobrowolny związek ludzi wspólnie zamieszkujących i podejmujących decyzje finansowe dotyczące sposobu zarobkowania i wydawania zarobionych pieniędzy. Z punktu widzenia teorii ekonomii można pominąć fakt, czy decyzje są podejmowane wspólnie, indywidualnie czy pod dyktando głowy rodziny[3].

Pośrednio gospodarstwa domowe można zdefiniować przez wskazanie funkcji, jakie spełniają. Ponieważ są one podmiotami wyodrębnionymi i samodzielnymi ekonomicznie, współuczestniczą w procesach gospodarczych właśnie przez swoje funkcje ekonomiczne:

- konsumpcyjną[4] – są odbiorcami (nabywcami) dóbr i usług dostarczanych przez przedsiębiorstwa i instytucje,
- produkcyjną – są dostarczycielami czynników wytwórczych dla tychże przedsiębiorstw i instytucji otrzymującymi jednocześnie dochody przeznaczane na konsumpcję i oszczędności.

Z pierwszej funkcji wynika przepływ strumienia dóbr i usług z przedsiębiorstw do gospodarstw domowych i strumienia płatności (pieniądza) w odwrotnym kierunku. W procesy te najczęściej jest włączone państwo, ponieważ pewne dobra i usługi są dostarczane gospodarstwom domowym bezpłatnie lub tylko częściowo odpłatnie. Natomiast z funkcji drugiej wynika przemieszczenie czynników wytwórczych będących własnością gospodarstw domowych do przedsiębiorstw i przepływ dochodów z tytułu ich udostępnienia z przedsię-

---

[2] S. Duda, H. Mamcarz, A. Pakuła, *Ekonomia*, Morpol, Lublin 1998, s. 42.

[3] M. Nasiłowski, *System rynkowy – podstawy mikro- i makroekonomii*, Key Text, Warszawa 1996, s. 35.

[4] Mówiąc o funkcji konsumpcyjnej należy zaznaczyć różnicę pomiędzy pojęciem „konsument" i „gospodarstwo domowe". Pojęcia te często są stosowane zamiennie, zarówno w języku potocznym jak i w literaturze ekonomicznej, choć nie są równoznaczne. Terminu „konsument" używa się najczęściej dla określenia każdego, kto w celu zaspokojenia swoich potrzeb zużywa, czyli konsumuje, określone dobra lub usługi. W tym znaczeniu konsumentem jest każdy człowiek, niezależnie od wieku i poziomu świadomości. Tymczasem proces konsumpcji jest uwarunkowany w gospodarce rynkowej koniecznością uzyskania dóbr i usług zaspokajających potrzeby przez ich zakup, do czego są nieodzowne środki pieniężne, których źródłem są dochody. Nie każdy konsument w powyższym znaczeniu spełnia te warunki. Pojęcie „gospodarstwo domowe" jest więc szersze niż pojęcie „konsument", gdyż najczęściej obejmuje więcej niż jednego konsumenta oraz uczestniczy w obu funkcjach – produkcyjnej i konsumpcyjnej. Dlatego w teorii ekonomii i praktyce gospodarczej za podmiot gospodarczy uznaje się gospodarstwo domowe, a nie indywidualnego konsumenta.

biorstw do gospodarstw domowych. Włączenie państwa w ten proces odbywa się m.in. poprzez system podatkowy. Gospodarstwa domowe są przede wszystkim dostarczycielami podstawowego czynnika wytwórczego, jakim jest praca. Z tytułu dostarczania przedsiębiorstwom pracy gospodarstwa domowe uzyskują dochody w postaci płacy, czyli wynagrodzenia za pracę.

Część gospodarstw domowych dostarcza gospodarce również kapitału. Może to się odbywać w sposób bezpośredni – przez posiadanie własnych firm, uczestnictwo ich członków w spółkach, zakup papierów wartościowych lub w sposób pośredni – przez przechowywanie oszczędności w bankach, które z tych środków udzielają przedsiębiorstwom kredytu. Z tytułu udostępniania kapitału gospodarstwa domowe uzyskują przychody w postaci zysków, dywidend lub procentów. W procesach tych uczestniczy również państwo, emitując własne papiery wartościowe. Wreszcie gospodarstwa domowe mogą dostarczać przedsiębiorstwom trzeci czynnik wytwórczy, tj. ziemię, uzyskując w zamian dochód w postaci renty gruntowej.

Z obiema wymienionymi ekonomicznymi funkcjami gospodarstw domowych wiąże się konieczność podejmowania przez nie określonych decyzji. W zakresie funkcji konsumpcyjnej dotyczą one: podziału dochodów pieniężnych na zakup dóbr i usług oraz na oszczędności, struktury rzeczowej zakupów dóbr i usług, wyboru sposobu najlepszego zaspokojenia potrzeb przy ograniczonych środkach pieniężnych. Decyzje te kształtują ogólny popyt gospodarstwa domowego na dobra i usługi. W zakresie funkcji produkcyjnej gospodarstwo domowe decyduje, ilu jego członków musi pracować i w jakim wymiarze oraz jak i gdzie ulokować posiadany kapitał. Ta grupa decyzji wyznacza podaż czynników wytwórczych, tj. pracy, kapitału i ziemi, oraz kierunki ich alokacji[5].

Gospodarstwo domowe jest najstarszym i najtrwalszym podmiotem gospodarczym. W warunkach gospodarki naturalnej samo wytwarzało środki zaspokajające jego potrzeby, czyli obie wspomniane wyżej funkcje były realizowane w obrębie gospodarstwa domowego. Rozwój i coraz większe zróżnicowanie potrzeb oraz dóbr je zaspokajających spowodowały pogłębienie podziału pracy i specjalizację w wytwarzaniu dóbr. Gospodarstwa domowe w zaspokajaniu potrzeb stawały się zależne od dóbr produkowanych przez innych producentów. Zdobywały je przez wymianę. Procesy te doprowadziły do gospodarki towarowej, a w niej do rozdzielenia funkcji konsumpcyjnej i produkcyjnej[6]. Wykonywanie funkcji produkcyjnej poza gospodarstwami domowymi[7] spowodowało, że obecnie są one w zasadzie podmiotami sfery konsumpcji.

---

[5] *Mikroekonomia*, red. Z. Dach, Wyd. AE w Krakowie, Kraków 1995, s. 70–71.

[6] *Podstawy ekonomii*, red. R. Milewski, PWN, Warszawa 1999, s. 133.

[7] Nadal istnieje pewien odsetek gospodarstw domowych, w których brak wyraźnego rozgraniczenia pomiędzy funkcją produkcyjną a konsumpcyjną. W praktyce dotyczy to niektórych grup gospodarstw chłopskich.

Gospodarstwa domowe dążą do optymalnego zaspokojenia swoich subiektywnie rozumianych potrzeb[8]. Nabywając dobra i usługi, kierują się w dużej mierze tradycją, modą, chęcią wyróżnienia się i podobnymi motywami postępowania, w mniejszym zaś stopniu rachunkiem ekonomicznym. Muszą jednak liczyć się ze swymi dochodami. Można przyjąć, że ekonomicznym celem działania gospodarstw domowych jest optymalizacja spożycia[9]. Wobec zależności między konsumpcją a dochodem realnym chęć optymalizacji konsumpcji pobudza na ogół dążenie gospodarstw domowych do maksymalizacji dochodów, chociaż niektóre z nich nad maksymalizację dochodów przedkładają czas wolny od pracy[10].

Dochód gospodarstwa domowego jest najważniejszym wyznacznikiem wielkości jego konsumpcji. Wynika to z dodatniej jej zależności od dochodu. Jednakże w miarę wzrostu poziomu dochodu rozporządzalnego i osiągania przez gospodarstwo domowe pewnego standardu materialnego coraz większa część tego dochodu nie jest wydawana na konsumpcję bieżącą, lecz przeznaczana na oszczędności. Oznacza to, że udział wydatków na konsumpcję w dochodzie maleje, gdy dochód wzrasta. Stosunek wydatków na konsumpcję do dochodu wyraża tzw. skłonność do konsumpcji, która maleje w miarę wzrostu dochodu. Maleje również krańcowa skłonność do konsumpcji, którą wyraża stosunek przyrostu wydatków na konsumpcję do przyrostu dochodów.

Na kształtowanie się wydatków gospodarstw domowych na dobra i usługi wpływają także czynniki pozadochodowe. Można je podzielić na subiektywne i obiektywne. Czynniki subiektywne powodują, że wydatki gospodarstw domowych na konsumpcję są mniejsze, niżby to wynikało z ich możliwości dochodowych. Motywami powstrzymującymi gospodarstwa domowe od wydatków konsumpcyjnych są:

- tworzenie rezerw na nieprzewidzialne okoliczności,
- przygotowywanie się do mniej korzystnych relacji między dochodami a potrzebami gospodarstwa w przyszłości, np. po przejściu na emeryturę,
- liczenie na korzyści z odsetek od dochodu niewydanego na spożycie, a ulokowanego w banku,
- chęć stopniowego, stałego powiększania konsumpcji, na co odkłada się część dochodów,

---

[8] Teoria ekonomii przyjmuje z reguły upraszczające założenie, że każde gospodarstwo domowe dąży do takiego wydatkowania swoich dochodów, jakie zapewnia rodzinie maksymalne zadowolenie lub maksymalną użyteczność płynącą z nabytych dóbr.

[9] Problemy optymalizacji spożycia (konsumpcji) oraz teorii wyboru konsumenta prezentują w swych pracach m.in.: M. Nasiłowski, op. cit., s. 86–95, D. Begg, S. Fischer, R. Dornbusch, *Ekonomia. Mikroekonomia*, PWE, Warszawa 1996, s. 142–160, M. Rekowski, *Wprowadzenie do mikroekonomii*, Wyd. AE, Poznań 1998, s. 87–106.

[10] *Elementarne zagadnienia ekonomii*, red. R. Milewski, PWN, Warszawa 1997, s. 98.

- dążenie do niezależności w urzeczywistnianiu swoich zamiarów,
- gromadzenie kapitału na prowadzenie działalności gospodarczej,
- chęć pozostawienia spadku,
- skąpstwo[11].

Motywy te są nazywane ostrożnością, przezornością, wyrachowaniem, poprawą, niezależnością, przedsiębiorczością, dumą i skąpstwem. Natomiast czynnikami obiektywnymi o charakterze pozadochodowym, które mają wpływ na wydatki na konsumpcję, są czynniki demograficzne, np. struktura rodziny według płci i wieku, oraz czynniki społeczno-kulturowe, np. wykształcenie, zawód, miejsce zamieszkania, miejsce pracy, wyznanie. Czynniki te różnicują wydatki na spożycie w gospodarstwach domowych należących do tej samej grupy dochodowej[12].

Jak wynika z powyższej charakterystyki gospodarstwa domowego, podstawowym jego celem jest jak najlepsze zaspokajanie potrzeb zarówno indywidualnych poszczególnych osób wchodzących w jego skład, jak i wspólnych, dotyczących gospodarstwa jako całości. Natomiast zaspokojenie potrzeb następuje dzięki korzystaniu z różnorodnych dóbr i usług oraz dzięki wartościom użytkowym w nich zawartym. Nawiązując do podejmowania decyzji przez gospodarstwa domowe, trzeba stwierdzić, iż wyborów dokonują one codziennie, kierując się wysokością płac, cen, procentu, dywidendy, renty, podatku itp. oraz tradycją, nawykami i upodobaniami, czyli swymi własnymi preferencjami. Wszystko to razem kształtuje w skali całego kraju lub określonego lokalnego rynku z jednej strony rozmiar i strukturę podaży pracy, a z drugiej popyt na towary i usługi, które są adresowane za pośrednictwem rynku do przedsiębiorstw i innych podmiotów gospodarczych.

3. Struktura majątkowa gospodarstw domowych w Polsce

Gospodarstwa domowe prowadzą swą działalność w oparciu o posiadany majątek, który stanowi też cechę ich podmiotowego wyodrębnienia. Składa się on z różnych składników, jakimi w danym momencie gospodarstwo rozporządza. Te składniki majątkowe nazywamy aktywami. W ich skład wchodzą składniki rzeczowe (nieruchomości, dobra trwałego użytkowania), papiery wartościowe (akcje, obligacje) oraz pieniądze (gotówka, zapisy na nieterminowych ra-

[11] Szerzej na ten temat zob. J. M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, PWE, Warszawa 1985, s. 115–138.

[12] *Ekonomia*, red. W. Caban, Przedsiębiorstwo Specjalistyczne ABSOLWENT, Łódź 1995, s. 105–106.

chunkach bankowych). Gospodarstwa domowe mają zróżnicowane motywacje dotyczące posiadania rozmaitych form aktywów. Na przykład, przy danych dochodach duże rodziny mają więcej dóbr trwałego użytkowania i mniej gotówki niż pozostałe. Inny przykład, przy wzroście dochodów obserwuje się w gospodarstwach domowych spadek udziału gotówki w stosunku do ogółu posiadanych aktywów. Ogólnie jednak w gospodarstwach domowych występuje skłonność do przechowywania części aktywów w postaci rezerwy pieniężnej. Pozwala to na pokrycie przewidywanych wydatków i umożliwia ochronę przed nieprzewidzianymi okolicznościami[13].

Tabela 1. Wyposażenie gospodarstw domowych w niektóre przedmioty trwałego użytkowania w latach 1993-1998 (%)

Wyszczególnienie	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Telewizor odbioru kolorowego	77,7	82,7	86,2	89,5	92,3	93,9
Odbiornik radiowy	77,9	75,4	73,6	72,0	65,8	62,8
Urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej lub kablowej	21,6	25,7	29,7	31,7	37,1	42,4
Radiomagnetofon	57,1	60,0	61,5	62,3	56,6	56,2
Odtwarzacz płyt kompaktowych	4,8	6,1	7,9	11,5	8,3	7,9
Zestaw do odbioru, rejestracji i odtwarzania dźwięku – wieża*	bd	bd	bd	bd	bd	28,2
Magnetowid	44,1	47,5	50,5	52,4	54,0	55,8
Kamera wideo	1,5	1,6	1,6	1,9	2,3	2,7
Komputer osobisty**	6,8	7,3	7,7	7,5	8,7	10,2
Pralka i wirówka elektryczna	41,8	39,4	37,4	35,1	32,5	30,0
Automat pralniczy	55,6	58,7	60,9	63,1	65,4	67,9
Chłodziarka lub zamrażarka	97,7	98,0	98,3	98,4	98,5	98,7
Odkurzacz elektryczny	88,8	91,3	91,9	92,5	91,8	92,4
Kuchenka mikrofalowa	2,7	3,4	4,7	6,9	8,8	11,2
Zmywarka do naczyń	0,6	0,4	0,5	0,7	0,9	1,1
Rower (bez dziecięcego)	52,5	53,2	54,4	54,6	55,6	57,6
Motocykl, skuter, motorower	7,5	6,2	5,6	5,0	4,6	4,3
Samochód osobowy	37,6	39,0	39,4	41,3	43,1	44,5

* Pozycja ta pojawiła się po raz pierwszy w *Budżetach gospodarstw domowych* w 1998 r.
** W *Budżetach gospodarstw domowych* w latach 1993-1997 występuje jako mikrokomputer.
Źródło: *Budżety gospodarstw domowych w latach 1993-1998*, GUS, Warszawa 1994-1999.

Ze względu na założony cel tego opracowania najbardziej interesującą grupą składników majątkowych gospodarstw domowych są dobra trwałego użytkowania. Wynika to z faktu, iż duża część kredytów udzielanych gospodarstwom

[13] Tamże, s. 106.

domowym jest przeznaczana właśnie na zakup tych składników ich majątku. Istnieje obiegowa opinia o obniżającym się standardzie życia Polaków, czego jednak nie potwierdzają podstawowe wskaźniki[14]. Wyposażenie gospodarstw domowych w wiele dóbr trwałego użytkowania także jest tego zaprzeczeniem (zob. tabele 1 i 2). Na wzrost zakupów tej grupy towarów wpływ ma nie tylko istotna potrzeba posiadania danego sprzętu przez gospodarstwo, ale także kuszenie reklamą, lansowanie nowych wzorców konsumpcji, presja otoczenia oraz coraz większe możliwości zakupów na kredyt.

Tabela 2. Dynamika zmian wyposażenia gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytkowania w latach 1994-1998

Wyszczególnienie	1994	1995	1996	1997	1998
	rok poprzedni = 100				
Telewizor odbioru kolorowego	106,4	104,2	103,8	103,1	101,7
Odbiornik radiowy	96,8	97,6	97,8	91,4	95,4
Urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej lub kablowej	119,0	115,6	106,7	117,0	114,3
Radiomagnetofon	105,1	102,5	101,3	90,9	99,3
Odtwarzacz płyt kompaktowych	127,1	129,5	145,6	72,2	95,2
Magnetowid	107,7	106,3	103,8	103,1	103,3
Kamera wideo	106,7	100,0	118,7	121,1	117,4
Komputer osobisty	107,3	105,5	97,4	116,0	117,2
Pralka i wirówka elektryczna	94,3	94,9	93,8	92,6	92,3
Automat pralniczy	105,6	103,7	103,6	103,6	103,8
Chłodziarka lub zamrażarka	100,3	100,3	100,1	100,1	100,2
Odkurzacz elektryczny	102,8	100,7	100,6	99,2	100,6
Kuchenka mikrofalowa	125,9	138,2	146,8	127,5	127,3
Zmywarka do naczyń	66,7	125,0	140,0	128,6	122,2
Rower (bez dziecięcego)	101,3	102,3	100,4	101,8	103,6
Motocykl, skuter, motorower	82,7	90,3	89,3	92,0	93,5
Samochód osobowy	103,7	101,0	104,8	104,4	103,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Budżety gospodarstw domowych w latach 1993-1998*, GUS, Warszawa 1994-1999.

Z danych przedstawionych w tabeli 1 wynika, iż dobrami powszechnie występującymi w gospodarstwach domowych są: telewizor kolorowy, radio, radiomagnetofon lub wieża, pralka lub automat pralniczy, chłodziarka i odku-

[14] Przykładowo, siła nabywcza dochodów wzrosła w 1997 r. o 7,2%, w 1998 r. o 5,7%, przy czym odpowiednio: realne wynagrodzenia o 9,2% i 7,3% oraz realne świadczenia społeczne o 4,4% i 3,6%. Dane za: *Sytuacja gospodarstw domowych w 1998 roku*, red. A. Marzec, „Analizy" 1999/3 (74).

rzacz. Jednocześnie obserwuje się, że gospodarstwa o najwyższym poziomie wyposażenia (mierzonego liczbą sztuk sprzętu na 100 gospodarstw), zwłaszcza w dobra uważane za podstawowe dla funkcjonowania rodziny, dokonują już tylko ich wymiany (np. chłodziarki, pralki, odkurzacze) lub dokupują kolejne (np. telewizor kolorowy) oraz nastawiają się na uzyskiwanie nowych typów dóbr, podnoszących standard życia (np. kuchenki mikrofalowej, zmywarki do naczyń, kamery wideo, komputera)[15]. Do takich należą gospodarstwa pracujących na własny rachunek i pracowników. Pozostałe grupy gospodarstw domowych starają się przede wszystkim, zależnie od swoich potrzeb i możliwości finansowych, niejako „nadrobić" braki wyposażeniowe (ilościowe i jakościowe). Bardzo interesujących spostrzeżeń dostarcza obserwacja dynamiki zmian wyposażenia gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania. Daje się zauważyć kilka charakterystycznych pozycji:

- telewizor odbioru kolorowego – z roku na rok spadała dynamika, lecz jednocześnie rósł stopień nasycenia gospodarstw tą pozycją z 77,7 szt. w 1993 r. do 93,9 szt. w 1998 r. na 100 gospodarstw domowych;
- odbiornik radiowy – spadek ich liczby w gospodarstwach domowych nastąpił zapewne na rzecz dwóch innych pozycji: radiomagnetofonu (mimo spadku od 1997 r.) oraz zestawu do odbioru, rejestracji i odtwarzania dźwięku – wieży;
- urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej lub kablowej – prawie dwukrotny wzrost stopnia nasycenia (z 21,6% w 1993 r. do 42,4% w 1998 r.) jest spowodowany głównie ekspansją operatorów telewizji kablowej w Polsce;
- odtwarzacz płyt kompaktowych – obserwujemy tu bardzo dużą dynamikę do 1996 r., a następnie jej gwałtowny spadek; jest to powodem rozpowszechnienia się mody na zestawy do odbioru, rejestracji i odtwarzania dźwięku, a pozycję tę GUS wprowadził do badań dopiero w 1998 r.;
- pralka i wirówka elektryczna oraz automat pralniczy – wyposażenie w pierwszą z tych pozycji systematycznie się zmniejsza (o 11,8 szt. na 100 gospodarstw domowych w okresie od 1993 r. do 1998 r.), natomiast w drugą równie systematycznie się zwiększa (o 12,3 szt. w analogicznym okresie); obserwujemy tutaj wymianę starego wyposażenia gospodarstw domowych na nowe;
- chłodziarka lub zamrażarka – bardzo duży stopień nasycenia tym przedmiotem trwałego użytku obserwujemy przez cały badany okres (97,7% w 1993 r. i 98,7% w 1998 r.); nieznaczna dynamika tej pozycji wskazuje na ewentualną wymianę sprzętu na nowy.

Najwyższa dynamika przyrostu, ale jeszcze najniższy stopień nasycenia w 1998 r. dotyczy nowych dóbr, powszechnie pojawiających się w sprzedaży dopiero w latach 90., takich jak: kamera wideo (w 2,7% gospodarstw), komputer

[15] Por. *Budżety gospodarstw domowych w latach 1993-1998*, GUS, Warszawa 1994-1999.

osobisty (w 10,2% gospodarstw), kuchenka mikrofalowa (w 11,2% gospodarstw) i zmywarka do naczyń (w 1,1% gospodarstw). Kupują je najczęściej gospodarstwa domowe o profilowanych potrzebach.

Z roku na rok notuje się zjawisko coraz powszechniejszego kupowania wielu towarów przez zaciągnięcie kredytu. Z jednej strony jest to zapewne wyraz potrzeby nabycia danego dobra, a z racji jego ceny i braku wystarczających środków własnych – konieczności skorzystania z kredytu, z drugiej zaś „niemożności" zrezygnowania z oferty zakupu wobec udogodnienia w postaci sprzedaży ratalnej. Tradycyjnie, zakup na raty dotyczy głównie sprzętu RTV i AGD. Coraz częściej z zaciągniętego kredytu pochodzą środki na zakup towarów nadal relatywnie drogich, np. samochodów[16]. Z tego wynika, iż nadal bardzo dynamicznie będzie się zmieniać struktura majątkowa polskich gospodarstw domowych, a w szczególności struktura ich wyposażenia w przedmioty trwałego użytkowania. Na zmiany te będzie miała także wpływ wielkość popytu restytucyjnego gospodarstw domowych, gdyż już obecnie spora ich część głównie wymienia wyposażenie swych mieszkań na nowe.

4. Budżety gospodarstw domowych

Budżet pieniężny gospodarstwa domowego tworzą: wynagrodzenia za pracę wykonywaną poza gospodarstwem przez jego członków bądź dochody uzyskiwane z tytułu prowadzenia działalności gospodarczej, dochody otrzymywane z tytułu pracy przeszłej (emerytury, renty, zasiłki), a także z tytułu pracy przyszłej (stypendia). Bieżący budżet pieniężny może być zasilany przez wcześniej zgromadzone oszczędności oraz przez zaciągane kredyty lub pożyczki. Dokonując podziału swego budżetu pieniężnego, gospodarstwa domowe rozdysponowują zgromadzone wcześniej środki pieniężne w celu zaspokojenia swoich potrzeb konsumpcyjnych zgodnie z hierarchią przyjętą przez osoby tworzące gospodarstwo.

Analiza dochodów pieniężnych jest tradycyjnie podstawowym elementem diagnozy w zakresie kondycji ekonomicznej gospodarstw domowych. Wielkość bieżącego budżetu pieniężnego gospodarstwa domowego, mierzona przeciętnym miesięcznym dochodem na jedną osobę, wyznacza ogólne ramy pola decyzyjnego w zakresie zachowań tego podmiotu[17].

---

[16] *Sytuacja gospodarstw domowych*, red. A. Marzec, „Analizy" 1997/7 (54).

[17] Z. Kędzior, K. Karcz, *Modele zachowań gospodarstw domowych i przedsiębiorstw (lata 2000-2010)*, Wyd. AE w Katowicach, Katowice 1998, s. 77–78.

Oto ważniejsze definicje i pojęcia stosowane przez GUS w badaniach budżetów gospodarstw domowych (według założeń metodologicznych obowiązujących od 1998 r.) niezbędne dla lepszej czytelności dalszej części pracy[18]:

- budżet gospodarstwa domowego – systematyczne zestawienie (według klasyfikacji) przychodów i rozchodów gospodarstwa domowego za dany okres;
- przychody netto – wszystkie wartości wpływające do gospodarstwa domowego, bez zaliczek na podatek dochodowy od osób fizycznych płaconych przez płatnika w imieniu podatnika; na przychody netto składają się dochód rozporządzalny i pozycje oszczędnościowe po stronie przychodowej;
- rozchody netto – wszystkie wartości wypływające z gospodarstwa na zewnątrz, bez zaliczek na podatek dochodowy od osób fizycznych płaconych przez płatnika w imieniu podatnika; na rozchody netto składają się wydatki i pozycje oszczędnościowe po stronie rozchodowej;
- dochód rozporządzalny – suma bieżących dochodów gospodarstwa domowego z poszczególnych źródeł pomniejszona o zaliczki na podatek dochodowy od osób fizycznych płacone przez płatnika w imieniu podatnika (od dochodów z pracy najemnej oraz od niektórych świadczeń z ubezpieczenia społecznego), a także o podatki od dochodów i własności płacone przez osoby pracujące na własny rachunek, w tym przez przedstawicieli wolnych zawodów i rolników indywidualnych; w skład dochodu rozporządzalnego[19] wchodzą dochody pieniężne i niepieniężne, w tym spożycie naturalne (towary lub usługi konsumpcyjne pobrane na potrzeby gospodarstwa domowego z działalności gospodarczej na własny rachunek – rolniczej i pozarolniczej) oraz towary i usługi otrzymane nieodpłatnie; dochód rozporządzalny jest przeznaczony na wydatki oraz przyrost oszczędności;
- wydatki – obejmują wydatki na towary i usługi konsumpcyjne[20] (przeznaczane na zaspokojenie potrzeb gospodarstwa domowego) oraz pozostałe wydatki[21].

---

[18] Szerzej zob. *Budżety gospodarstw domowych w 1998 roku*, GUS, Warszawa 1999, s. XIV–XVIII.

[19] Na dochód rozporządzalny składają się: dochód z pracy najemnej, dochód z indywidualnego gospodarstwa rolnego (działki), dochód z pracy na własny rachunek poza rolnictwem indywidualnym, z wykonywania wolnego zawodu, dochód z tytułu własności, dochód z wynajmu budynków i budowli nie związanych z prowadzoną działalnością gospodarczą, świadczenia z ubezpieczenia społecznego, inne świadczenia socjalne, pozostały dochód.

[20] Obejmują one towary zakupione za gotówkę, na kredyt, otrzymane bezpłatnie oraz spożycie naturalne.

[21] Pozostałe wydatki składają się z: darów przekazanych innym gospodarstwom domowym i instytucjom niekomercyjnym, niektórych podatków, w tym podatku od spadków i darowizn, podatku od nieruchomości, opłaty za wieczyste użytkowanie gruntu, zaliczki na podatek od dochodów osobistych płaconych samodzielnie przez podatnika, pozostałych rodzajów wydatków nieprzeznaczonych bezpośrednio na cele konsumpcyjne.

4.1. Dochody

Wydatki i oszczędności gospodarstw domowych są skorelowane z ich dochodami: im większy dochód osiąga gospodarstwo domowe, tym z reguły większe mogą być jego oszczędności. Z badań sondażowych wynika, że główną formą oszczędzania w gospodarstwach o dochodach wyższych od przeciętnych są lokaty w systemie bankowym. Dlatego m.in. analiza zróżnicowania dochodów tych gospodarstw może stanowić istotną przesłankę oceny ich skłonności zarówno do oszczędzania, jak i do korzystania z różnych produktów bankowych[22]. Podstawą tej analizy są dane pochodzące z badania budżetów gospodarstw domowych prowadzonego przez GUS. Dane uzyskiwane w badaniach sześciu podstawowych grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych umożliwiają porównywanie dochodu w tych grupach.

W celu dokonania porównań zestawiono przeciętne miesięczne dochody gospodarstw domowych (tabela 3) oraz obliczono stosunek dochodów poszczególnych grup gospodarstw domowych do dochodu gospodarstw domowych ogółem (tabela 4). Analizując poziom dochodu na jedną osobę w grupach gospodarstw domowych, należy pamiętać o zróżnicowaniu ich składu demograficznego. Gospodarstwa powiązane z rolnictwem są najliczniejsze, a gospodarstwa emerytów i rencistów charakteryzują się najmniejszą przeciętną liczbą osób (ale są to głównie osoby dorosłe)[23].

Tabela 3. Przeciętne miesięczne dochody rozporządzalne na jedną osobę w gospodarstwach domowych w latach 1993-1998 (PLN)

Gospodarstwa domowe	1993	1994	1995	1996	1997*	1998**
Ogółem	172,40	230,93	300,56	383,43	473,79	522,93
Pracowników	176,27	234,69	301,26	395,25	486,41	546,35
na stanowiskach robotniczych	149,74	200,92	257,01	329,40	395,16	441,05
na stanowiskach nierobotniczych	225,61	300,77	390,95	523,59	641,14	725,61
Pracowników użytkujących gospodarstwa rolne	140,91	194,56	260,80	321,40	397,74	419,36
Rolników	154,75	205,18	282,35	343,16	439,28	406,78
Pracujących na własny rachunek	217,80	297,69	386,13	487,81	618,39	655,11
Emerytów i rencistów	184,49	245,86	319,68	402,37	494,62	552,96
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	95,18	125,87	155,89	200,37	232,52	299,20

* W 1997 r. zmodyfikowano definicję gospodarstwa domowego pracowników, pracowników użytkujących gospodarstwo rolne oraz utrzymujących się z niezarobkowych źródeł, dlatego dane te nie są wprost porównywalne z latami poprzednimi.

** Od 1998 r. według nowych założeń metodologicznych (zob. wprowadzenie).

Źródło: *Budżety gospodarstw domowych w latach 1993-1998*, GUS, Warszawa 1994-1999.

[22] *Sytuacja gospodarstw domowych*, red. A. Marzec, „Analizy" 1997/7 (54).

[23] *Dochody gospodarstw domowych w 1994 roku*, red. A. Marzec, „Analizy" 1997/7 (54).

Tabela 4. Dochody rozporządzalne gospodarstw domowych według grup społeczno-ekonomicznych w latach 1993-1998 (%)

Gospodarstwa domowe	1993	1994	1995	1996	1997*	1998**
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Pracowników	102,2	101,6	100,2	103,1	102,7	104,5
na stanowiskach robotniczych	86,9	87,0	85,5	85,9	83,4	84,3
na stanowiskach nierobotniczych	130,9	130,2	130,1	136,5	135,3	138,8
Pracowników użytkujących gospodarstwa rolne	81,7	84,2	86,8	83,8	83,9	80,2
Rolników	89,8	88,8	93,9	89,5	92,7	77,8
Pracujących na własny rachunek	126,3	128,9	128,5	127,2	130,5	125,3
Emerytów i rencistów	107,0	106,5	106,4	104,9	104,4	105,7
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	55,2	54,5	51,9	52,3	49,1	57,2

* Jak w tabeli 3.

** Jak wyżej.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Budżety gospodarstw domowych w latach 1993-1998*, GUS, Warszawa 1994-1999.

Z danych zawartych w tabelach 3 i 4 wynika, że w latach 1993-1998 najwyższy poziom dochodów osiągały gospodarstwa pracujące na własny rachunek. Dochody gospodarstw tej grupy przewyższały dochody ogółu gospodarstw o od ponad 25% do ponad 30%. Kolejną pozycję zajmowały gospodarstwa domowe emerytów i rencistów, aczkolwiek dochód w tej grupie w relacji do dochodu gospodarstw ogółem był wyższy średnio o 5,8%. Gospodarstwa domowe pracowników sytuowały się dopiero na trzecim miejscu. Jeśli jednak dokonamy podziału gospodarstw tej grupy według zajmowanego stanowiska głowy rodziny, to okazuje się, iż dochody gospodarstw pracowników na stanowiskach nierobotniczych były najwyższe wśród badanych grup. Przewyższały one bowiem przeciętny poziom dochodu ogółu gospodarstw o ponad 30%, a od 1996 r. nawet o ponad 35%. Natomiast dochody gospodarstw pracowników na stanowiskach robotniczych były niższe od ogółu o 13–16% i o około 45–50% od gospodarstw pracowników na stanowiskach nierobotniczych. Tak wyraźna poprawa dochodów gospodarstw pracowników na stanowiskach nierobotniczych wynikała przede wszystkim z przyspieszenia wzrostu wynagrodzeń od 1995 r. (zob. tabela 5).

Tabela 5 przedstawia dane dotyczące jedynie ogółu zatrudnionych. Należy jednak podkreślić, iż wzrost wynagrodzeń notowany od 1995 r. silnie wpłynął na międzygrupowe zróżnicowanie dochodów. Było to konsekwencją sytuacji na rynku pracy, gdzie następowało różnicowanie wynagrodzeń pomiędzy pracownikami na stanowiskach robotniczych i nierobotniczych. Należy jednak zauważyć, że ten kierunek zmian jest charakterystyczny dla gospodarki rynkowej, w której wysokie kwalifikacje są wyżej wynagradzane. Przypuszczalnie tenden-

cja do lepszego opłacania pracy kwalifikowanej i pracy na stanowiskach kierowniczych będzie się utrwalać. Poziom dochodów gospodarstw domowych związanych z rolnictwem był dosyć zróżnicowany i nie wykazywał jednolitej tendencji wzrostowej lub spadkowej. Dochody gospodarstw pracowników użytkujących gospodarstwo rolne w porównaniu z dochodami gospodarstw ogółem rosły w latach 1993-1995 (od 81,7% do 86,8%), natomiast w następnych dwóch latach nieznacznie spadły. Gospodarstwa rolników osiągały w latach 1993-1997 dochody wynoszące około 90% dochodów gospodarstw domowych ogółem. Jednocześnie obserwuje się znaczący ich spadek w 1998 r., co może być częściowo spowodowane przyjęciem nowej metodologii badań przez GUS. Wreszcie na skali dochodów zdecydowanie najniżej lokowały się gospodarstwa utrzymujących się z niezarobkowych źródeł. Ich dochód był niższy o około 45–50% od przeciętnego dochodu dla wszystkich gospodarstw.

Tabela 5. Wskaźniki wynagrodzeń nominalnych, cen towarów i usług konsumpcyjnych oraz wynagrodzeń realnych w latach 1993-1998

Wyszczególnienie	1993	1994	1995	1996	1997	1998	
	rok poprzedni=100						1995=100
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie nominalne netto	131,3	132,9	131,8	126,7	123,5	117,7	184,2
Ceny towarów i usług konsumpcyjnych*	135,2	132,2	128,0	119,9	115,1	112,0	154,6
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie realne netto**	97,1	100,5	103,0	105,7	107,3	105,1	119,1

* Wskaźniki cen dla gospodarstw domowych pracowników oraz pracowników użytkujących gospodarstwo rolne (bez spożycia naturalnego).

** Obliczono jako iloraz wskaźnika przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia nominalnego netto oraz wskaźnika cen towarów i usług konsumpcyjnych.

Źródło: *Mały rocznik statystyczny 1999*, GUS, Warszawa 1999.

W latach 1993-1995 zróżnicowanie dochodów między poszczególnymi grupami gospodarstw domowych zmieniało się powoli. Od 1996 r. różnice zaczęły rosnąć szybciej. Zdecydowanie poprawiła się sytuacja gospodarstw domowych pracowników na stanowiskach nierobotniczych. W 1998 r. dochód tej grupy był wyższy od przeciętnego o prawie 39%, tj. o około 10% wyższy niż przeciętny dochód gospodarstw pracujących na własny rachunek. Poziom dochodów gospodarstw domowych emerytów i rencistów zmniejszał się relatywnie aż do 1997 r. Wpłynęła na to przede wszystkim zmiana zasad waloryzacji rent i emerytur[24].

[24] Od 1996 r. podstawą waloryzacji jest wskaźnik wzrostu cen towarów i usług konsumpcyjnych, a nie jak uprzednio wskaźnik wzrostu wynagrodzeń.

Tabela 6. Wskaźniki nominalnych dochodów rozporządzalnych, cen towarów i usług konsumpcyjnych oraz realnych dochodów rozporządzalnych gospodarstw domowych w latach 1993-1998

Wyszczególnienie	1994	1995	1996	1997	1998
	rok poprzedni = 100				
Gospodarstwa domowe ogółem					
Przeciętne nominalne dochody rozporządzalne	133,9	130,1	127,6	123,6*	117,6**
Ceny towarów i usług konsumpcyjnych	132,2	127,8	119,9	114,9	111,8
Przeciętne realne dochody rozporządzalne***	101,3	101,8	106,4	107,6	105,2
Gospodarstwa domowe pracowników					
Przeciętne nominalne dochody rozporządzalne	133,1	128,4	131,2	121,2*	119,2**
Ceny towarów i usług konsumpcyjnych	132,4	128,1	119,9	115,3	112,3
Przeciętne realne dochody rozporządzalne	100,5	100,2	109,4	105,1	106,1
Gospodarstwa domowe pracowników użytkujących gospodarstwo rolne					
Przeciętne nominalne dochody rozporządzalne	138,1	134,0	123,2	121,7*	113,8**
Ceny towarów i usług konsumpcyjnych	131,1	126,7	120,4	114,2	110,7
Przeciętne realne dochody rozporządzalne	105,3	105,8	102,3	106,6	102,8
Gospodarstwa domowe rolników					
Przeciętne nominalne dochody rozporządzalne	132,6	137,6	121,5	128,0	107,3**
Ceny towarów i usług konsumpcyjnych	130,4	126,6	120,7	114,0	110,7
Przeciętne realne dochody rozporządzalne	101,7	108,7	100,7	112,3	96,9
Gospodarstwa domowe pracujących na własny rachunek					
Przeciętne nominalne dochody rozporządzalne	136,7	129,7	126,3	126,8	116,0**
Ceny towarów i usług konsumpcyjnych	131,2	127,1	119,3	114,9	112,0
Przeciętne realne dochody rozporządzalne	104,2	102,0	105,9	110,4	103,6
Gospodarstwa domowe emerytów i rencistów					
Przeciętne nominalne dochody rozporządzalne	133,3	130,0	125,9	122,9	115,9**
Ceny towarów i usług konsumpcyjnych	133,0	127,8	119,5	114,8	111,5
Przeciętne realne dochody rozporządzalne	100,2	101,7	105,3	107,1	103,9
Gospodarstwa domowe utrzymujących się z niezarobkowych źródeł					
Przeciętne nominalne dochody rozporządzalne	132,2	123,8	128,5	121,0*	131,6**
Ceny towarów i usług konsumpcyjnych	132,7	129,2	120,0	114,9	111,8
Przeciętne realne dochody rozporządzalne	99,6	95,8	107,1	105,3	117,7

* Na podstawie danych porównywalnych z 1996 r.
** Na podstawie danych porównywalnych z 1997 r.
*** Obliczono jako iloraz wskaźnika przeciętnych nominalnych dochodów rozporządzalnych oraz wskaźnika cen towarów i usług konsumpcyjnych.
Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS; „Analizy" 1998/5 (64) i 1999/4 (75).

Przyczyną zauważonych wahań relacji dochodów gospodarstw powiązanych z rolnictwem do przeciętnego dochodu ogółu gospodarstw były przede wszystkim zmieniające się wyniki produkcyjne rolnictwa, zależne od warunków kli-

matycznych, sytuacji rynkowej, a także od polityki rolnej rządu. Podobne obserwacje i wnioski, jednak na innej płaszczyźnie, wynikają z analizy tabeli 6.

Z porównania dynamiki realnych dochodów i wskaźników cen towarów i usług konsumpcyjnych wynika, że wartość realna dochodów gospodarstw domowych ogółem w latach 1994-1998 zawsze rosła w stosunku do roku poprzedniego. Należy jednak zauważyć, iż w trzech ostatnich badanych latach wskaźnik realnych dochodów ogółu gospodarstw jest znacznie wyższy (od 3,4% do 6,3%) niż w dwóch początkowych. W latach 1994-1995 nominalne wzrosty dochodów gospodarstw domowych wszystkich grup były zbliżone, natomiast realne dochody obniżyły się w grupie gospodarstw utrzymujących się z niezarobkowych źródeł. W tym okresie realne dochody wzrosły nieznacznie w dwóch grupach gospodarstw: pracowników oraz emerytów i rencistów. Jeśli chodzi o grupę gospodarstw pracowników należy pamiętać, iż dzieli się ona na dwie podgrupy: gospodarstwa pracujących na stanowiskach robotniczych oraz na stanowiskach nierobotniczych. Gdyby istniała możliwość wyliczenia wskaźników realnych dochodów oddzielnie dla każdej z tych podgrup[25], to prawdopodobnie gospodarstwa robotników notowałyby spadek realnych dochodów, natomiast gospodarstwa nierobotników charakteryzowałby wzrost realnych dochodów zbliżony do wzrostu dochodów gospodarstw pracujących na własny rachunek lub nieco wyższy (por. tabele 3 i 4). Największy wzrost realnych dochodów w latach 1994-1995 obserwuje się w grupach gospodarstw domowych związanych z rolnictwem. Nie świadczy to jednak o dużej poprawie sytuacji ekonomicznej tych gospodarstw, gdyż ich dochody rozporządzalne na jedną osobę w gospodarstwie domowym należą do jednych z niższych (por. tabela 3).

Wspomniany wcześniej okres 1996-1998 charakteryzuje się wzrostem realnych dochodów nie tylko w gospodarstwach domowych ogółem, lecz również we wszystkich grupach gospodarstw. Jedynym wyjątkiem są gospodarstwa rolników, w których w 1998 r. nastąpił spadek realnych dochodów o 3,1%, wynikający z braku możliwości sprzedania wyprodukowanych towarów i płodów rolnych[26]. Jednocześnie rok wcześniej zanotowano najwyższy wzrost dochodów, zarówno nominalnych jak i realnych, właśnie w gospodarstwach domowych rolników[27]. W porównaniu z latami 1994 i 1995 znacznie wzrosły realne dochо-

[25] GUS publikuje jedynie wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych dla grupy pracowników ogółem, dlatego niemożliwe jest wyliczenie wskaźników realnych dochodów oddzielnie dla ww. podgrup.

[26] *Sytuacja gospodarstw domowych w 1998 roku*, red. A. Marzec, „Analizy" 1999/4 (75).

[27] Podkreślić należy, że wyodrębnione w badaniach budżetów gospodarstwa rolników stanowią stosunkowo niewielką część wszystkich gospodarstw domowych będących producentami rolnymi. Wynika to z metodologii przyjętej w badaniach budżetów gospodarstw domowych, według której grupy społeczno-ekonomiczne gospodarstw wyodrębnia się na podstawie ich przeważającego źródła utrzymania. Oznacza to, że w badaniach budżetów gospodarstwa rolników są

dy gospodarstw pracujących na własny rachunek oraz gospodarstw emerytów i rencistów (np. w 1997 r. odpowiednio o 10,4% i o 7,1%). Jednak już w 1998 r. dochody tych grup były znacznie mniejsze (odpowiednio o 3,6% i 3,9%). Nietypowo duży jest natomiast wzrost nominalnego i realnego dochodu gospodarstw domowych utrzymujących się z niezarobkowych źródeł. Częściowo może to wynikać z nowej metodologii badań budżetów gospodarstw domowych przyjętej przez GUS w 1998 r.

4.2. Wydatki

Wyżej podkreślono, że wydatki i oszczędności gospodarstw domowych są skorelowane z ich dochodami. Z reguły gospodarstwa domowe wydają mniej, niż wynoszą ich dochody, a niewydatkowaną ich część przeznaczają na oszczędności gromadzone w różnych formach oraz na inne cele. Jednakże wydatki niektórych gospodarstw bywają wyższe niż ich dochody. Dotyczy to przede wszystkim gospodarstw domowych o niskich dochodach, a w szczególności tych, które żyją poniżej granicy ubóstwa. Także niektóre gospodarstwa zamożniejsze decydują się na życie „z wyprzedzeniem" i korzystają z kredytów konsumpcyjnych. Motywacje w każdym z tych przypadków są zasadniczo różne: gospodarstwa ubogie zadłużają się, aby przeżyć, gospodarstwa zamożne zaś, aby poprawić swój standard konsumpcji lub zwiększyć zasoby. Na tle danych o poziomie i strukturze wydatków (tabele 7 i 9) w kilku ostatnich latach można dostrzec pewne ogólne prawidłowości zachowań konsumpcyjnych gospodarstw domowych zróżnicowanych zawodowo i materialnie. Wynikające stąd wnioski mogą być użyteczne dla kreowania popytu na rynku produktów i usług bankowych, m.in. przez rozpoznawanie preferencji kredytobiorców z sektora gospodarstw domowych[28].

W latach 1994-1995 nominalna wartość przeciętnych miesięcznych wydatków gospodarstw domowych wzrastała wolniej niż ceny towarów i usług konsumpcyjnych (tabela 8). W związku z tym zmniejszała się realna wartość tych wydatków. Stopa tego spadku była wprawdzie niewielka, gdyż dla gospodarstw ogółem wyniosła 2,4% w 1994 r., a rok później już tylko 1,1%. Sytuacja zmieniła się radykalnie w 1996 r., kiedy to wydatki gospodarstw domowych zwiększyły się nominalnie o 27%, a realnie o 5,9%. Ich wzrost był możliwy nie tylko

zazwyczaj silniejsze ekonomicznie niż producentów rolnych występujących w pozostałych grupach społeczno-ekonomicznych, dla których działalność rolnicza jest drugim (lub kolejnym) źródłem utrzymania. Gospodarstwa domowe rolników mają relatywnie większe możliwości produkcyjne, dzięki czemu nawet w mniej korzystnej sytuacji ekonomicznej radzą sobie lepiej niż przeciętne gospodarstwo ze zbiorowości producentów rolnych.

[28] *Sytuacja gospodarstw domowych*, red. A. Marzec, „Analizy" 1997/8 (55).

dzięki wydatnie zwiększonym dochodom, ale także w wyniku dużego wzrostu zadłużenia tych gospodarstw w systemie bankowym.

Tabela 7. Przeciętne miesięczne wydatki na jedną osobę w gospodarstwach domowych w latach 1993-1998 (PLN)

Gospodarstwa domowe	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Ogółem	169,32	218,61	276,32	351,00	427,91	503,03
Pracowników	168,01	216,92	274,93	355,29	435,61	517,66
na stanowiskach robotniczych	142,59	185,49	234,68	298,70	353,49	414,75
na stanowiskach nierobotniczych	215,28	278,44	356,51	465,57	574,85	692,86
Pracowników użytkujących gospodarstwa rolne	138,84	183,36	222,94	280,69	352,59	380,40
Rolników	151,52	186,56	234,71	297,78	348,68	369,01
Pracujących na własny rachunek	216,44	284,63	359,01	449,00	546,55	632,98
Emerytów i rencistów	189,80	244,34	310,78	388,49	469,28	557,75
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	107,03	133,99	161,99	204,92	249,58	339,61

Źródło: Budżety gospodarstw domowych w latach 1993-1998, GUS, Warszawa 1994-1999.

Tabela 8. Dynamika przeciętnych miesięcznych wydatków na jedną osobę w gospodarstwach domowych w latach 1994-1998

Gospodarstwa domowe	Nominalnie					Realnie*				
	1994	1995	1996	1997	1998	1994	1995	1996	1997	1998
	rok poprzedni = 100					rok poprzedni = 100				
Ogółem	129,1	126,4	127,0	121,9	117,5	97,6	98,9	105,9	106,1	105,1
Pracowników	129,1	126,7	129,2	122,6	118,8	97,5	98,9	107,8	106,3	105,8
na stanowiskach robotniczych	130,1	126,5	127,3	118,3	117,3	bd	bd	bd	bd	bd
na stanowiskach nierobotniczych	129,3	128,0	130,6	123,5	120,5	bd	bd	bd	bd	bd
Pracowników użytkujących gospodarstwa rolne	132,1	121,6	125,9	125,6	107,9	100,8	96,0	104,6	110,0	97,5
Rolników	123,1	125,8	126,9	117,1	105,8	94,4	99,4	105,1	102,7	95,6
Pracujących na własny rachunek	131,5	126,1	125,1	121,7	115,8	100,2	99,2	104,9	105,9	103,4
Emerytów i rencistów	128,7	127,2	125,0	120,8	118,8	96,8	99,5	104,6	105,2	106,5
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	125,2	120,9	126,5	121,8	136,1	94,3	93,6	105,4	106,0	121,7

* Obliczono jako iloraz wskaźnika przeciętnych miesięcznych wydatków gospodarstw domowych na jedną osobę oraz wskaźnika cen towarów i usług konsumpcyjnych (zob. tabela 6).
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W odróżnieniu od dochodów, wydatki do 1996 r. w gospodarstwach domowych we wszystkich niemal grupach społeczno-ekonomicznych charakteryzowały się zbliżoną dynamiką zmian (por. tabela 6). Tylko w gospodarstwach

osób utrzymujących się z niezarobkowych źródeł spadek wolumenu wydatków, zarówno w 1994 jak i 1995 r., był wyraźnie większy od przeciętnego (odpowiednio o 5,7% i 6,4%). W 1996 r. natomiast tylko w gospodarstwach pracowniczych realny wzrost wydatków był wyższy od przeciętnego dla całej populacji gospodarstw. Różnice dynamiki wzrostu wydatków gospodarstw z pozostałych grup nie przekraczały jednego punktu procentowego. Spadek realnej wartości wydatków gospodarstw domowych pracowników użytkujących gospodarstwo rolne w 1995 r. był głębszy od przeciętnego (spadek o 4,0%). Natomiast już w następnym roku wydatki tej grupy nieznacznie wzrosły (o 0,8%). Inaczej rozłożyły się zmiany wolumenu wydatków w gospodarstwach domowych rolników: w 1994 r. obniżyły się aż o 5,6%, a w 1995 r. o 0,6%. W gospodarstwach domowych pozostałych grup społeczno-ekonomicznych realna wartość wydatków była w latach 1994-1995 w zasadzie ustabilizowana.

Jeśli chodzi o lata 1997 i 1998, to w gospodarstwach domowych ogółem realny wzrost wydatków różnił się tylko nieznacznie od tego z 1996 r. Większe zróżnicowanie obserwujemy pomiędzy poszczególnymi grupami gospodarstw. Spadek realnych wydatków notują gospodarstwa pracowników użytkujących gospodarstwa rolne oraz rolników (odpowiednio o 2,5% i o 4,4%). Natomiast bardzo wysoki wzrost realnych dochodów obserwuje się w grupie gospodarstw utrzymujących się z niezarobkowych źródeł (w 1998 r. aż o 21,7%). Jest to spowodowane głównie wzrostem dochodów tej grupy (realnie w 1998 r. o 17,7%), choć są one i tak bardzo niskie. Dynamika wzrostu wydatków, zarówno nominalnych jak i realnych, pozostałych trzech grup gospodarstw domowych była w latach 1997-1998 zbliżona do dynamiki wzrostu wydatków gospodarstw ogółem.

Wraz ze zmianami wartości i dynamiki wydatków zmieniała się także ich struktura. Porównanie danych z krańcowych lat analizowanego okresu (zob. tabela 9) wskazuje przede wszystkim na spadek udziału żywności w ogólnej wartości wydatków gospodarstw domowych we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych. Równocześnie zwiększył się udział wydatków na mieszkanie[29]. Zwiększył się także, aczkolwiek nieznacznie, udział wydatków na zdrowie.

Spadek udziału wydatków na żywność stanowił konsekwencję wzrostu realnej wartości dochodów gospodarstw domowych i wyrażał zmiany ich preferencji konsumpcyjnych. Natomiast wzrost udziału wydatków na mieszkanie został spowodowany głównie zwiększeniem kosztów utrzymania (opału, energii, czynszów). Także zwiększenie udziału wydatków na zdrowie było następstwem ograniczania środków budżetowych na ochronę zdrowia (np. zmiany warunków płatności recept).

[29] Wydatki na mieszkanie dzielą się na: użytkowanie mieszkania i nośniki energii oraz wyposażenie mieszkania i prowadzenie gospodarstwa domowego.

Tabela 9. Struktura wydatków gospodarstw domowych na wybrane grupy towarów i usług w 1993 i w 1998 r. (wydatki ogółem = 100,0)

Grupy gospodarstw domowych	Lata	Grupy wydatków						
		żywność	odzież i obuwie	zdrowie	mieszkanie	rekreacja i kultura	transport i łączność	pozostałe
Ogółem	1993	41,5	6,9	3,2	19,6	5,2	9,2	3,5
	1998	33,7	6,7	4,2	23,0	6,2	10,5	3,9
Pracowników	1993	39,1	7,5	2,7	19,1	6,5	10,1	3,4
	1998	30,7	7,2	3,3	22,7	7,4	12,0	3,3
Pracowników użytkujących gospodarstwa rolne	1993	47,9	7,6	2,3	16,6	2,9	10,1	2,9
	1998	40,1	8,1	3,5	17,9	4,8	10,6	3,6
Rolników	1993	48,7	7,0	2,5	16,7	2,3	8,7	3,7
	1998	45,5	6,9	3,7	17,1	4,1	9,7	3,9
Pracujących na własny rachunek	1993	34,4	8,1	2,2	17,3	7,1	13,9	4,0
	1998	27,3	7,9	3,2	21,4	8,7	14,5	3,9
Emerytów i rencistów	1993	43,1	5,2	4,9	23,4	4,1	6,3	3,9
	1998	35,8	5,0	6,5	27,0	4,4	7,2	5,0
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	1993	48,8	6,6	2,3	18,7	4,9	6,1	1,5
	1998	38,6	5,6	3,0	23,7	6,1	8,0	2,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Budżety gospodarstw domowych w latach 1993-1998*, GUS, Warszawa 1994-1999.

Scharakteryzowane zmiany w nieznacznym tylko stopniu wpłynęły na istniejące różnice w strukturze wydatków pomiędzy gospodarstwami domowymi w poszczególnych grupach społeczno-ekonomicznych. Najniższym udziałem wydatków na żywność charakteryzowały się gospodarstwa o względnie wyższym poziomie dochodów (a konsekwencji i wydatków), tj. pracujących na własny rachunek oraz pracowników, w tym szczególnie zatrudnionych na stanowiskach nierobotniczych. W gospodarstwach tych grup najwyższy był udział wydatków na transport i łączność, o czym decydowały wydatki na zakup środków transportu i ich eksploatację. Udział wydatków na żywność w gospodarstwach emerytów i rencistów był nieco wyższy niż w wymienionych uprzednio grupach gospodarstw. Jednocześnie gospodarstwa emerytów większą część swych wydatków niż gospodarstwa z pozostałych grup przeznaczały na mieszkanie. Można przypuszczać, iż przeważająca część samodzielnie gospodarujących emerytów zachowywała swoje mieszkania, mimo że koszty ich utrzymania bardzo wzrosły[30]. W grupach gospodarstw o najniższym poziomie dochodów, a więc utrzymujących się z niezarobkowych źródeł oraz związanych z rolnictwem, udział wydatków na żywność był największy.

[30] *Sytuacja gospodarstw domowych*, red. A. Marzec, „Analizy" 1997/8 (55).

4.3. Oszczędności

Motywy gromadzenia oszczędności wynikające z subiektywnych pobudek postępowania, pozostając w ścisłym związku z warunkami, w jakich funkcjonują gospodarstwa domowe, decydują o skłonności do oszczędzania. W szerokim ujęciu przez oszczędności rozumie się tę część posiadanego majątku, która nie jest przedmiotem bieżącej konsumpcji. Do tak pojmowanych oszczędności można zaliczyć posiadany majątek (w formie nagromadzonych dóbr rzeczowych) oraz zgromadzone zasoby finansowe (w formie aktywów finansowych). W węższym ujęciu oszczędności pieniężne traktujemy jako tę część zasobów pieniężnych, która nie jest przeznaczona na bieżącą konsumpcję.

W rachunkowości budżetów gospodarstw domowych do 1997 r. oszczędności[31] były rozumiane jako różnica między dochodami a wydatkami. Tak zdefiniowane oszczędności mogą przybierać zarówno wartości dodatnie, jak i ujemne. Jeśli w badanym okresie dochody przewyższały wydatki, to powstały oszczędności czy to w postaci zwiększonych lokat w instytucjach finansowych, czy przyrostu zasobów gotówki. Jeśli odwrotnie, wydatki przewyższały dochody, to zostały pomniejszone posiadane lokaty i/lub zaciągnięte kredyty i pożyczki albo był zmniejszony zasób gotówki[32]. W tabeli 10 przedstawiono ogólne kwoty przeciętnych miesięcznych oszczędności, w tym zasoby gotówki w gospodarstwach domowych w analizowanym okresie.

Nietrudno zauważyć, że przeciętne zasoby gotówki pozostające na koniec każdego miesiąca w danym roku są większe od kwoty oszczędności nawet wówczas, gdy wielkość ta ma znak ujemny (jak to było w gospodarstwach utrzymujących się z niezarobkowych źródeł). Wynika to z faktu, że salda operacji finansowych były wartościami ujemnymi. Może to oznaczać, że w danym okresie gospodarstwa domowe pobierały przeciętnie więcej środków ze swoich lokat, niż na nie wpłacały, lub że spłaty zaciągniętych przez nie kredytów i pożyczek przewyższały ich nowe długi, czy wreszcie obie te możliwości jednocześnie. Z danych tych wynika ponadto, że w oszczędnościach gospodarstw domowych dominuje gotówka. Jak można przypuszczać, spełnia ona głównie funkcje operacyjne, tj. umożliwia utrzymanie płynności w finansowaniu wydatków, a nie jest gromadzona w celach tezauryzacji.

---

[31] Oszczędności z badań budżetów gospodarstw domowych nie mogą być wprost porównywane z oszczędnościami rozumianymi w potocznym tego słowa znaczeniu, są one bowiem kategorią bilansującą budżet domowy, umożliwiającą jedynie porównywanie skłonności gospodarstw domowych do oszczędzania na przestrzeni lat.

[32] *Oszczędności gospodarstw domowych w świetle badań budżetowych*, red. A. Marzec, „Analizy" 1997/3 (50).

Tabela 10. Oszczędności gospodarstw domowych przeciętnie miesięcznie na jedną osobę w latach 1993-1997* (PLN)

Gospodarstwa domowe	Oszczędności					Gotówka na koniec miesiąca				
	1993	1994	1995	1996	1997	1993	1994	1995	1996	1997
Ogółem	3,08	12,32	24,24	32,43	45,88	6,61	18,72	31,25	40,36	56,46
Pracowników	8,26	17,77	26,33	39,96	50,80	10,19	21,13	29,95	42,71	54,06
Pracowników użytkujących gospodarstwa rolne	2,07	11,20	37,86	40,71	45,15	3,27	16,62	42,74	48,45	55,89
Rolników	3,23	18,62	47,64	45,38	90,60	6,00	24,88	48,48	51,76	106,74
Pracujących na własny rachunek	1,36	13,06	27,12	38,81	71,84	4,26	19,66	38,80	47,83	87,36
Emerytów i rencistów	–5,31	1,52	8,90	13,88	25,34	2,18	13,78	23,89	31,23	43,34
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	–11,85	–8,12	–6,10	–4,55	–17,06	–2,00	3,61	5,62	9,51	8,46

* W tabeli nie ujęto r. 1998 ze względu na nieporównywalność danych w stosunku do lat wcześniejszych oraz brak możliwości obliczenia stanu gotówki na koniec miesiąca.
Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Budżety gospodarstw domowych w latach 1993-1997*, GUS, Warszawa 1994-1999.

Od ogólnych prawidłowości odbiegała sytuacja gospodarstw utrzymujących się z niezarobkowych źródeł. W gospodarstwach tej grupy przeciętny poziom dochodu jest niski, w większości z nich poniżej minimum socjalnego, a w niemałej części także poniżej minimum egzystencji. Efektem tego jest życie „z wyprzedzeniem" w stosunku do uzyskiwanych dochodów. W praktyce oznacza to, że te gospodarstwa, które posiadają zasoby w postaci lokat, zmniejszają je, a inne zaciągają długi (w formie pożyczek, głównie u osób fizycznych) i w ten sposób uzupełniają swoje dochody. Stanowi to logiczną konsekwencję sytuacji materialnej tych gospodarstw, nie dającej podstaw do zaciągania kredytów w instytucjach finansowych, a zwłaszcza w bankach. W praktyce pożyczki te są zaciągane w sklepach na sfinansowanie codziennych zakupów z chwilą wyczerpania bieżących dochodów.

W całym analizowanym okresie zwiększyła się relacja oszczędności do dochodu (czyli skłonność do oszczędzania) zarówno w całej populacji gospodarstw domowych (zob. tabela 11), jak i w większości grup społeczno-ekonomicznych, z wyjątkiem gospodarstw powiązanych z rolnictwem w 1996 r. W okresie tym dochody z produkcji rolnej były niższe niż rok wcześniej na skutek gorszego urodzaju, a także niekorzystnego indeksu nożyc cen. Mimo to gospodarstwa tej grupy osiągnęły najwyższy poziom oszczędności. Wynika to zapewne głównie z sezonowości dochodów uzyskiwanych z gospodarstwa rolnego, dyktującej konieczność utrzymywania relatywnie większych oszczędności, umożliwiających finansowanie wydatków w okresach braku dochodów.

Tabela 11. Skłonność do oszczędzania gospodarstw domowych ogółem w latach 1994-1997

Wyszczególnienie	1994	1995	1996	1997
Oszczędności (PLN)	12,32	24,24	32,43	45,88
Dochód rozporządzalny (PLN)	230,93	300,56	383,43	473,79
Skłonność do oszczędzania* (%)	5,33	8,06	8,46	9,68

* Stosunek oszczędności do dochodu rozporządzalnego.
Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Stosunkowo wysoki był poziom oszczędności w gospodarstwach pracowniczych, niewiele ustępujący do 1996 r. gospodarstwom rolników. Rok później oszczędności gospodarstw domowych rolników wzrosły prawie dwukrotnie. Natomiast gospodarstwa pracujących na własny rachunek osiągały do 1996 r. na ogół niższe oszczędności, nie tylko od rolników, ale i od pracowników. Wydaje się to zastanawiające, jeśli zważyć, iż gospodarstwa tej grupy osiągają najwyższe dochody w stosunku do pozostałych grup. Mogłoby to jednak potwierdzać przypuszczenie, że w gospodarstwach tych dochody i spożycie są wyższe od deklarowanych w badaniach. Część potrzeb konsumpcyjnych może być bowiem finansowana nie z dochodów rozporządzalnych, lecz wliczana w ciężar kosztów prowadzonej działalności gospodarczej. Może to jednak dotyczyć przedsiębiorstw niewielkich, ale prowadzących rachunkowość. Natomiast w przypadku działalności gospodarczej osób fizycznych nie zobowiązanych do prowadzenia pełnej rachunkowości zapewne w praktyce trudno jest rozdzielić środki obrotowe związane z tą działalnością od środków przeznaczanych na prowadzenie gospodarstwa domowego. Niskie, a w 1993 r. nawet ujemne oszczędności w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów były konsekwencją stosunkowo niskiego poziomu dochodów w tej grupie gospodarstw domowych. W znacznej części tych gospodarstw dochody nie osiągały bowiem minimum socjalnego, a ich wydatki przewyższały dochody, co oznacza, że nie powstawały tam oszczędności[33].

5. Zakończenie

W opracowaniu przedstawiono sytuację ekonomiczną polskich gospodarstw domowych w podziale na sześć grup społeczno-ekonomicznych. Uwzględniono w niej zmiany w poziomie wyposażenia tych podmiotów w dobra trwałego użytkowania oraz zmiany w poziomie ich dochodów i wydatków w latach 1993-

[33] Tamże.

-1998. W wyniku przeprowadzonej analizy należy stwierdzić, iż nastąpiła znaczna poprawa tej sytuacji w przedstawionym okresie, nie było to jednak zjawisko równomierne. Jeśli chodzi o strukturę majątkową gospodarstw domowych, stwierdzono, że nadal będzie się ona dynamicznie zmieniać. Na zmiany te szczególny wpływ ma i będzie mieć wielkość popytu restytucyjnego. Analiza dochodów i wydatków pozwala stwierdzić, iż najwięcej zyskały gospodarstwa pracowników na stanowiskach nierobotniczych oraz pracujących na własny rachunek. Dochody gospodarstw domowych związanych z rolnictwem należą do najniższych w porównaniu z pozostałymi grupami gospodarstw, pomimo największych realnych wzrostów w niektórych latach analizowanego okresu. Fakt ten jest również skorelowany ze strukturą wydatków tych gospodarstw, ponieważ udział ich wydatków na żywność należał do największych. Kończąc należy stwierdzić, iż gospodarstwa domowe związane z rolnictwem są w znacznie gorszej sytuacji ekonomicznej niż pozostałe grupy. Wynika to przede wszystkim ze zmieniających się wyników produkcyjnych rolnictwa, zależnych od warunków klimatycznych, sytuacji rynkowej, a także polityki rolnej rządu.

Literatura

„Analizy", 1995/5 (28), 1997/3 (50), 1997/7 (54), 1997/8 (55), 1999/3 (74), 1999/4 (75).
Begg D., Fischer S., Dornbusch R., *Ekonomia. Mikroekonomia*, PWE, Warszawa 1996.
Budżety gospodarstw domowych w latach 1993-1998, GUS, Warszawa 1994-1999.
Duda S., Mamcarz H., Pakuła A., *Ekonomia*, Morpol, Lublin 1998.
Ekonomia, red. W. Caban, Przedsiębiorstwo Specjalistyczne ABSOLWENT, Łódź 1995.
Elementarne zagadnienia ekonomii, red. R. Milewski, PWN, Warszawa 1997.
Keynes J. M., *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, PWE, Warszawa 1985.
Kędzior Z., Karcz K., *Modele zachowań gospodarstw domowych i przedsiębiorstw (lata 2000-2010)*, Wyd. AE w Katowicach, Katowice 1998.
Nasiłowski M., *System rynkowy – podstawy mikro- i makroekonomii*, Key Text, Warszawa 1996.
Podstawy ekonomii, red. R. Milewski, PWN, Warszawa 1999.
Rekowski M., *Wprowadzenie do mikroekonomii*, Wyd. AE, Poznań, 1998.

SYLWESTER GRONDKOWSKI

ECONOMIC SITUATION OF THE POLISH HOUSEHOLDS IN THE YEARS 1993-1998 INCLUDING THOSE CONNECTED WITH AGRICULTURE

Summary

The article presents the economic situation of the Polish households divided into six social-economic groups in the years 1993-1998. The main analysis is preceded by the information from the Central Statistical Office. This information concerns a household as a unit of statistical research and most of the statistical data used in the article come from the Central Statistical Office. Further on the author presents the bases of economic theories treating the households as market participants. The main analytical part concerns the equipment of households with consumer durables as well as the households' incomes and expenditures. Particular attention is paid to the households connected with agriculture whose economic situation is much worse than that of the remaining groups. The final part of the article presents synthetic conclusions.